

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ КУЛЬТУРИ
У СТАРШОКЛАСНИКІВ
З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ»**

Виконала: студентка 2 курсу
групи SoO1-M21z
спеціальності
016 Спеціальна освіта
за освітньо-професійною
програмою Спеціальна освіта
(Олігофренопедагогіка)
**Матвійчук Тамара
Володимирівна**

Керівник:
Дідик Н.М., кандидат
психологічних наук,
доцент кафедри спеціальної та
інклюзивної освіти

Рецензент:
Логвіна О.А., кандидат
психологічних наук,
доцент кафедри загальної та
практичної психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ГЕНДЕРНОЇ КУЛЬТУРИ У СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	6
1.1. Визначення поняття «гендерна культура».....	6
1.2. Особливості гендерної культури старшокласників з порушеннями інтелектуального розвитку.....	18
1.3. Форми і методи формування гендерної культури.....	23
Висновки до розділу 1.....	40
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ КУЛЬТУРИ У СТАРШОКЛАСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ.....	41
2.1. Експериментальне дослідження особливостей розвитку гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелекту.....	41
2.2. Програма формування гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелектуального розвитку.....	48
Висновки до розділу 2.....	69
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76
ДОДАТКИ.....	86

ВСТУП

У сучасній психолого-педагогічній науці гендерна проблематика є актуальним напрямом досліджень. Важливе значення таких знань полягає передусім у необхідності створення освітніх програм розвитку гендерної культури молоді, що мають відповідати гендерній політиці держави. Роль закладів освіти у цьому процесі визначена Наказом Міністерства освіти і науки України «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту» (2009 р.). У цьому документі визначені завдання з підготовки навчальних програм, підручників і посібників для школи з урахуванням гендерного підходу. Разом з тим, сьогодні наявні суттєві недоліки у сфері гендерного виховання на сучасному етапі.

Важливим етапом формування гендерної культури особистості є юнацький вік, коли формується світогляд, уявлення про особисте призначення й сенс життя. У цьому віці інтенсивно розвивається статева самосвідомість, ціннісне ставлення до сім'ї, що впливають на все майбутнє життя жінок та чоловіків.

В умовах модернізації закладу спеціальної загальної середньої освіти для дітей з особливими освітніми потребами проблема формування гендерної культури старшокласників набуває особливої актуальності. Гендерне виховання має важливе значення для дітей з особливими освітніми потребами, оскільки у процесі гендерного виховання закладаються навички взаємин дитини з дорослими, з однолітками своєї та протилежної статі, що потім визначатиме їх соціальну адаптацію.

Особливого значення дослідження проблеми формування гендерної культури набуває в учнів з порушеннями інтелекту. Навчання в закладах спеціальної загальної середньої освіти обмежує взаємодію учнів з родиною та зменшує можливість наслідувати поведінку батьків. Інтелектуальні порушення обумовлюють причини, що викликають у старшокласників труднощі розуміння системи стосунків у подружжя, підготовки до створення власної сім'ї, народження і виховання дітей.

Питання різних аспектів статевого виховання вивчали: Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді, Т.В. Кравець, М. С. Савченко та ін. Окремі аспекти проблеми підготовки дітей з інтелектуальними порушеннями до сімейного життя в контексті їх статевого виховання представлені у дослідженнях Н. Бастун, О. Денисової, А.С. Іваненко, В.Е. Левицького, М.П. Матвєєвої, С.П. Миронової та ін. Проблему формування гендерної культури в учнів з порушеннями інтелекту досліджували: Т.І. Валько, В.А. Гладуш, А. О. Криворотько, В. Е. Левицький, М. В. Мельниченко, Н. В. Павлюк та ін.

Незважаючи на підвищений інтерес науковців та актуальність проблеми гендерної культури, разом з тим, формування гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелекту є малодослідженою. Тому це стало темою нашого дослідження *«Формування гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелектуального розвитку»*

Об'єкт дослідження – гендерна культура у старшокласників з порушеннями інтелектуального розвитку.

Предмет дослідження – форми і методи формування гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелектуального розвитку.

Мета дослідження – вивчити особливості формування гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелектуального розвитку.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати визначення поняття «гендерна культура» у психолого-педагогічній літературі.
2. Розкрити особливості гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелектуального розвитку.
3. Провести експериментальне дослідження щодо особливостей розвитку гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелекту.
4. Запропонувати та апробувати програму формування гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелектуального розвитку

Методи дослідження: теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури; анкетування старшокласників та педагогів; проєктивна методика

«Дерево рівності», методика «Хто Я?» М. Куна-Т. Макпартленда; тренінг, сюжетно-рольова гра, диспут; методи кількісної та якісної обробки експериментальних даних.

Теоретичне значення роботи: теоретичні напрацювання проблеми формування гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелектуального розвитку можуть бути основою для подальших наукових досліджень цієї проблеми і написання відповідних наукових статей.

Практичне значення роботи: отримані результати апробації програми можуть бути використані олігофренопедагогами, психологами, вихователями для формування гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелектуального розвитку.

База дослідження: Комунальний заклад «Прибузька спеціальна школа» Вінницької обласної ради.

Апробація результатів: опубліковано одну статтю з теми дослідження у збірнику матеріалів за результатами II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти». Взято участь у 3 науково-практичних конференціях: звітній науково-практичній конференції студентів та магістрантів за результатами науково-дослідної роботи у 2021 році; у Всеукраїнській науково-практичній Інтернет конференції «Актуальні проблеми соціальної роботи: досвід і перспективи» (01 листопада 2022 року, м. Кам'янець-Подільський); II Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти» (09 листопада 2022 року, м. Кам'янець-Подільський).

Структура роботи: вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел (83 найменування), два додатки. Основний зміст роботи складає 85 сторінок.

ВИСНОВКИ

Теоретико-експериментальне вивчення проблеми формування гендерної культури старшокласників з порушеннями інтелекту дало змогу зробити такі висновки:

1. Гендерна культура – це складне інтегроване динамічне утворення особистості, що розуміється як система соціально-статевих цінностей, статусів, норм і позицій на відповідному рівні розвитку суспільства, соціальної групи, особистості.

Компонентами гендерної культури є: когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий. Критеріями гендерної культури є: інформаційно-знаннєвий, особистісно-ціннісний, практико-поведінковий.

Високий рівень гендерної культури передбачає відповідність гендерних знань та уявлень принципам рівноправності статей, відсутність диференціації за статевою ознакою між гендерними ролями. Тоді як низький рівень гендерної культури обумовлюється стереотипністю гендерних уявлень та знань в учнів, диференціюють гендерні ролі за статевими ознаками, що не відповідає рівноправності статей.

2. Ранній юнацький вік є важливим для формування гендерної культури. Рівень розвитку гендерної культури в учнів з інтелектуальними порушеннями є досить низьким через брак адекватної інформації та некерований процес гендерної соціалізації. Наявність інтелектуального порушення суттєво впливає на ціннісно-сміслову сферу, саморегуляцію поведінки у гендерних відносинах, що підвищує ймовірність в учнів з порушеннями інтелекту відхилень у статеворольовій поведінці та їх соціальної дезадаптації.

В учнів із порушеннями інтелектуального розвитку ще не сформовані уявлення щодо своєї маскулинності чи фемінності. У них формується неадекватне уявлення про гендерні ролі, характерні для своєї та протилежної статі, виникають дисгармонії в розвитку якостей. Уявлення про гендерні відносини в учнів з порушеннями інтелекту в основному формуються під

впливом репресивної тактики виховання, де вказується, що стать – це щось низьке, і про неї не варто говорити. У результаті старшокласники з порушеннями інтелекту не мають потрібних уявлень та допускають непоправні помилки у статевої поведінці.

3. Технології формування гендерної культури старшокласників з інтелектуальними порушеннями передбачають застосування гендерного підходу в освіті, що орієнтований на формування і створення рівних, незалежних від статевої ознаки можливостей самореалізації людини в різних сферах життєдіяльності, у виконанні статевої функцій чоловіка і жінки. Гендерний підхід передбачає спрямованість педагогічного впливу на представників обох статей в умовах інклюзивної освіти.

Метою формування гендерної культури старшокласників з порушеннями інтелектуального розвитку є формування розуміння рівноправності статей, усвідомлення гендерних норм, уміння ними керуватися у всіх сферах життєдіяльності, подолання гендерних стереотипів.

Для формування гендерної культури важливо створити відповідні педагогічні умови – комплекс педагогічних заходів, спрямованих на підвищення рівня розвитку когнітивного, емоційно-ціннісного, поведінкового компонентів гендерної культури учнів. Формування в особистості гендерної культури у розробці та впровадженні в освітній процес трьох педагогічних умов: зміна змістовного компонента дисциплін соціально-гуманітарного циклу, використання інтерактивних технологій, організація вчителями позаурочної роботи, зорієнтованої на руйнування усталених та формування сучасних гендерних стереотипів.

4. Формування гендерної культури старшокласників з порушеннями інтелекту передбачає врахування структури гендерної культури: блок знань (особливості чоловічої і жіночої індивідуальності, сутність гендерних ролей і стереотипів, соціальна поведінка в суспільстві, абсолютна цінність прав чоловіків і жінок, свободи особистості); блок соціального досвіду (орієнтація в ситуації, гендерна оцінка процесів, гуманне, довірче й шанобливе

ставлення до оточуючих, статеворольова поведінка), блок рефлексії (упевненість у собі, своїх силах, самоповага, наявність власної думки, самовираження; адекватна оцінка своєї діяльності з позицій гендера, програма саморозвитку; самостійність).

Формами і методами формування гендерної поведінки школярів є: різноманітні ігри, демонстраційний метод (на пізнавально-діяльнісному етапі); дискусії, розповіді, бесіди, вербальний метод, привчання (на мотиваційно-інформаційному етапі); робота у парах на уроці праці, гурткова робота, загальношкільні виховні заходи, елементи евристичної бесіди (на аналітично-корегувальному етапі).

5. У старшокласників з порушеннями інтелектуального розвитку переважає низький рівень гендерної культури, що передбачає стереотипність гендерних уявлень і знань, яким властива диференціація гендерних ролей за статевими ознаками, що не відповідає принципу рівноправності статей, наявні стереотипні гендерні знання щодо рис маскулинності та фемінності. Їх система цінностей базується на стереотипних гендерних установах, залежно від яких учні оцінюють ровесників, а поведінка має стереотипні гендерні прояви. Високий рівень гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелектуального розвитку відсутній.

Усі досліджувані вказали на чітку статеву диференціацію між іграми обох статей, тоді як у третини учнів розподіл господарських обов'язків за статевою ознакою виражений менше. На думку респондентів, люди одружуються, щоб мати дітей та любити. 75,0% старшокласників хочуть мати сім'ю та дітей. Якостями, якими повинен володіти майбутній чоловік (дружина), були в основному зовнішні характеристики.

При вивченні сформованості знань про абсолютну цінність прав жінок і чоловіків найчастіше старшокласники називали загальні цінності, що мало відображають гендерні цінності, а більше стосуються цінностей в цілому. Найважче було описати поведінку, засновану на відповідності гендерним

нормам. Після тривалого пояснення лише 37,5% описали її словами, які не стосуються гендерних стереотипів.

У дослідженні установок на себе та змістовних характеристик ідентичності більшість учнів показали орієнтацію на загальнолюдські цінності, соціальні ролі, моральні якості, комунікативне Я, діяльнісне Я та персональне Я. Це вказує на наявність нової соціальної ситуації розвитку, перебудову соціальних стосунків з однолітками та дорослими у межах провідного виду діяльності та переосмислення себе у новій дорослій ролі.

Виявлено статеві відмінності у критичному ставленні до себе: негативні самохарактеристики вдвічі переважають у дівчат, ніж у хлопців. Третина респондентів вказали на особливості зовнішнього вигляду як елементу фізичного образу Я, на наявність фемінних та маскулинних якостей, що пов'язано із психофізичним розвитком і статевим дозріванням.

Усі педагоги вважають, що в учнів необхідно формувати гендерну культуру. 80% опитаних вказали, що варто включати в програми із соціально-гуманітарних дисциплін гендерну тематику. 65% зауважили, що можливе впровадження в освітні заклади гендерних спецкурсів, семінарів, тренінгів тощо щодо формування гендерної культури. Найбільш ефективними формами та методами у формуванні гендерної культури молоді є тренінги та дискусії. Після впровадження гендерно підходу в освіту та виховання у вашому освітньому закладі буде поліпшений процес гендерної соціалізації особистості та гармонізоване життя молоді з урахуванням реальних потреб обох статей, їхніх статевоїх відмінностей.

6. Нами складена програма формування гендерної культури старшокласників з порушеннями інтелекту.

Завданнями програми були: формувати у старшокласників з порушеннями інтелекту уявлення про поняття «гендерна культура»; розширити знання про особливості гендерної поведінки чоловіка та жінки, формувати соціально адекватні форми статево-рольової поведінки; збільшити уявлення про психологічні та фізіологічні особливості розвитку

чоловіка та жінки; сформувати у старшокласників з порушеннями інтелекту гендерно відповідальну поведінку; виховати відповідальне ставлення до свого статевого здоров'я; сформувати готовність до подружнього життя, виховати прагнення до створення міцної сім'ї; виховувати повагу до людини незалежно від її статі; здійснити профілактику виникнення соматичних і психічних порушень, що пов'язані зі статевою диференціацією.

Програма включає методику формування гендерних знань (проблемна лекція, бесіда, дискусія, кейс-метод); методика формування соціального досвіду гендерної взаємодії (ігрові форми роботи: конкурси (ліричних віршів про жінку, матір, батька, любов тощо), вікторини, інсценування ситуацій спілкування, пов'язаних з проблемами порушення гендерної рівності); методики формування гендерної рефлексії (творчі проектні технології: метод творчого есе-роздуму і метод проекції).

Ефективними формами роботи для формування гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелекту є: дискусійний клуб, конкурси, гендерні уроки, евристичні бесіди, проблемні завдання, евристичні запитання та проблемні завдання, написання міні-творів, релаксація-навіювання, створення колажів, фоторобіт, малюнків, брифінг та ін. Важливе значення має підвищення професійної компетентності педагогів та гендерна просвіта вчителів та батьків.

Нами були апробовані такі методи і форми роботи з формування гендерної культури старшокласників з порушеннями інтелекту: вправи з тренінгу гендерної толерантності, сюжетно-рольова гра, дискусія, написання есе-роздумів, конкурс малюнків та колажів.

Також запропоновано тренінгову програму формування готовності старшокласників до подружнього життя з метою формування психолого-педагогічної готовності старшокласників з порушеннями інтелекту до створення сім'ї.

Перспективами подальших досліджень є подальше удосконалення та апробація у закладах спеціальної загальної середньої освіти програми формування гендерної культури у старшокласників з порушеннями інтелекту із залученням батьків, класних керівників, психологів, лікарів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеєва В. П. Основи теорії гендеру : навч. посіб. Київ : К.І.С., 2004. 536 с.
2. Булатевич Н. Гендерні особливості уявлень підлітків про батьківство. *Сучасні стратегії гендерної освіти в умовах євроінтеграції : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 10–11 вересня 2020 р.* / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка ; за заг. ред. В. П. Кравця, О. М. Кікінежді. Тернопіль : ТНПУ, 2020. С. 235-237.
3. Бутурлим Т.І. Педагогічні умови формування гендерної культури учнів 10-11 класів засобами української літератури. *Психологічний часопис.* 2016. №1 (3). С. 31-40.
4. Бутурлим Т. І. Формування гендерної культури ст аршокласників у процесі вивчення української літератури : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2013. 400 с.
5. Валько Т. Вплив батьків на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи* матеріали XV-ї Міжнародної науково-практичної конференції 15-16 квітня 2021 р. / за ред. О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 38-40
6. Валько Т. Погляди педагогів з формування уявлень про сім'ю в підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / МОН України, Сумський державний педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка ; [редкол.: А. А. Сбруєва, М. А. Бойченко, О. А. Біда та ін.].* Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2020. № 9 (103). С. 11–20.
7. Валько Т.І. Уявлення про сімейні стосунки як умова створення своєї власної сім'ї особами з інтелектуальними порушеннями. *Актуальні питання корекційної освіти.* 2020. Випуск №16. Том 2. С. 46-56.

8. Вовк Л. М. Педагогічні умови формування гендерної культури молодших школярів у навчально-виховній діяльності початкової школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Дрогобич, 2017. 219 с.

9. Выготский Л.С. Педология подростка: Проблема возраста. Собр. соч. М., 1986. Т.4.С. 170.

10. Виноградова О. Дотримання принципів гендерної рівності в організації соціальної роботи з сім'ями, в яких виховуються діти з інвалідністю. *Сучасні стратегії гендерної освіти в умовах євроінтеграції* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 10–11 вересня 2020 р. / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка ; за заг. ред. В. П. Кравця, О. М. Кікінежді. Тернопіль : ТНПУ, 2020. С. 192-195.

11. Вихор С. Т. Гендерне виховання : паралелі кризь століття. *Наука і сучасність* : зб. наук. пр. Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2003. Т. ХІІ. С. 82–90.

12. Вихор С. Т. Гендерне виховання учнів старшого підліткового та раннього юнацького віку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2006. 264 с.

13. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник / за ред. О.В. Скрипченка, Л. В. Долинської, З. В. Огороднійчк. Київ : Каравела, 2012. 400 с.

14. Вовк Л. М. Педагогічні умови формування гендерної культури молодших школярів у навчально-виховній діяльності початкової школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Дрогобич, 2017. 219 с.

15. Гендерна педагогіка : навчально-методичний посібник / за ред. І. Ю. Лебідь. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2015. 130 с.

16. Гендерна психологія : навч. посіб. / за ред. О. В. Щотка. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2019. 358 с.

17. Гендерні дослідження : прикладні аспекти : монографія / В. П.Кравець, Т.В. Говорун, О. М. Кікінежді та ін.; за наук. ред. В. П.Кравця. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. 448 с.
18. Гендерні стандарти сучасної освіти : збірка рекомендацій / за ред.. М. Кікінежді, В. С. Власова, Л. Б. Магдюк, Т. В. Ладиченко. Київ : Дорадо-друк, 2010. 328 с.
19. Герасименко В. Осика Ю.Шляхи формування у дітей та молоді гендерно-відповідальної поведінки. *Сучасні стратегії гендерної освіти в умовах євроінтеграції* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 10–11 вересня 2020 р. / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка ; за заг. ред. В. П. Кравця, О. М. Кікінежді. Тернопіль : ТНПУ, 2020. С. 229-230.
20. Главацька О. Л. Статеворольові стереотипи як соціокультурна основа гендерної соціалізації молоді в сучасній сім'ї. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2014. №4 (287). С. 104–115.
21. Гладуш В.А. Сексуальне здоров'я дітей з порушенням психофізичного розвитку як психолого-педагогічний феномен. *Наукові здобутки студентів Інституту людини*. 2016 №2. URL : <http://studscientist.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/viewFile/82/93>
22. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна ідеологія у навчально-виховному процесі. *Освіта і управління*. 2003. № 4. С. 56–68.
23. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Конструювання гендеру в когнітивній парадигмі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Психологія і педагогіка*. 2010. Вип. 14. С. 55–65.
24. Говорун Т. Як навчати школярів долати гендерні стереотипи : конспекти знять. Київ: 2011., 804 с.
25. Головащенко І. О. Гендерний підхід в системі освіти узгодження досвіду з міжнародними стандартами. URL : <http://conf.vntu.edu.ua/humed./2006/txt/06giozms.pdf>.

26. Губа О. Гендерні уроки як форма гендерного виховання у школі. . *Сучасні стратегії гендерної освіти в умовах євроінтеграції* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 10–11 вересня 2020 р. / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка ; за заг. ред. В. П. Кравця, О. М. Кікінежді. Тернопіль : ТНПУ, 2020. С. 200-201.

27. Губіна С. Л. Основи формування гендерної культури школярів. Харків, 2008. 236 с.

28. Дороніна Т. О. Теоретико-методологічні засади гендерної освіти та виховання учнівської молоді : монографія. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. 331 с.

29. Дубовик М. О. Стратегії статевого виховання підлітків та юнаків з розладами аутистичного спектра. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Збірник наукових праць / за ред. В. М. Синьова, О. В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006. 2019. Вип. 3. URL : <http://aqce.com.ua/vipusk-13/dubovik-mo---strategii-statevogo-vihovannja-pidlitkiv-ta-junakiv.html>

30. Дятленко Н. Лялька як персона, або Нові можливості застосування ляльки в педагогічному процесі. Вихователь – методист дошкільного закладу. 2017. № 5. С.9–14.

31. Енциклопедія освіти / за ред. В. Г. Кременя. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

32. Іваненко А. С. Основні напрямки корекційної роботи з підготовки учнів з вадами розумового розвитку до майбутнього сімейного життя. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2015. Вип. 10. С. 80-88 . URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2015_10_15.

33. Ічанська О.М. Сучасні аспекти гендерної проблематики. *Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві* : матеріали Всеукр. науково-практичної конференції. Київ : ПЦ «Фоліант», 2004. С. 10.

34. Железняк О. В. Технології гендерного виховання як основа набуття професійної компетентності сучасного педагога. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. 2010. Т. 136, вип. 123. С. 59–63
35. Калько І. В. Формування гендерної культури школярів у системі роботи сучасного закладу освіти. Харків : Друкарня Мадрид, 2017. 136 с
36. Кириленко С. В. Деякі аспекти статевого виховання дітей. *Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини*. Київ : ІЗМН, 1996. С. 7–18.
37. Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : монографія. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. 400 с.
38. Кікінежді О. М., Власов В. С., Магдюк Л. Б., Ладиченко Т. В. Гендерні стандарти сучасної освіти : збірка рекомендацій. Ч. 1. Київ : Дорагодрук, 2010. 328 с.
39. Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Формування гендерної культури молоді : науково-методичні матеріали до тренінгової програми. Навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. 160 с.
40. Кобелянська Л. С. Гендерна освіта в Україні : реалії та перспективи. *Проблеми освіти*. Київ : Науково-методичний центр вищої освіти, 2003. Вип. 36. С. 3–8.
41. Комарова Т. С. Школа естетического воспитания. Москва : Издательский Дом «Зимородок», 2006. 418 с.
42. Кон И. С. Психология половых различий. *Психология индивидуальных различий* / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер. Москва : ЧеРо, 2000. С. 154–160.
43. Кравець В. П. Гендерна педагогіка : навч. посіб. Тернопіль : Джура, 2003. 406 с.
44. Кравець В. П. Статева соціалізація дітей і підлітків : закономірності та гендерні особливості : монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2008. 476 с.

45. Криворотько А. О. Гендерне виховання підлітків з порушенням інтелектуального розвитку. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки.* 2018. №2 (16). С. 129-135.
46. Криворотько А. О., Гладуш В. А. Сексуальне здоров'я дітей з порушеннями психофізичного розвитку як психолого-педагогічний феномен. *Наукові здобутки студентів Інституту людини.* 2016. №2 (6). URL : <http://studscientist.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/82>
47. Криловець М. Гендерний підхід в інклюзивній освіті. *Сучасні стратегії гендерної освіти в умовах євроінтеграції* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 10–11 вересня 2020 р. / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка ; за заг. ред. В. П. Кравця, О. М. Кікінежді. Тернопіль : ТНПУ, 2020. С. 237-239.
48. Кротенко В. М. Гендерність і дипсихізм у сучасному вихованні. *Відкритий урок : розробки, технології, досвід.* Київ : Плеяда, 2003. №13–15. С. 50–51.
49. Кулікова Л. Ф. Статеве виховання дітей і підлітків. Київ : Здоров'я, 1988. 40 с.
50. Лебединська І. Гендерна освіта : до постановки проблеми. *Завуч.* 2000. №33 (75). С. 2.
51. Левицький В. Е. До питання про методіку статевого виховання учнів молодших класів з порушенням інтелектом. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки).* Збірник наукових праць / за ред. В. М. Синьова, О. В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006. 2011. № 2. URL : <http://aqce.com.ua/vipusk-n2-2011/levickij-ve-do-pitannja-pro-metodiku-statevogo-vihovannja.html>.
52. Левицький В. Е. Особливості підготовки учнів старших класів з порушенням інтелектом до сімейного життя. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна.* 2011. Вип. 17(2). С. 116-121.

53. Левицький В. Е. Статеве виховання учнів молодших класів (гендерний підхід) : навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський 2007. 108 с.

54. Лебединська І. Гендерна освіта : до постановки проблеми. *Завуч*. 2000. №33 (75). С. 2.

55. Луценко О. А. Гендерна абетка для педагогів (методичні рекомендації для вчителів щодо реалізації гендерної складової в навчально-виховному процесі початкової школи). Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. 52 с.

56. Малихін О.В., Арістова Н.О. Формування гендерної культури старшокласників: реалізація провідних ідей гендерного підходу. Міжн. наук.-практ. конф. *Стан освітнього процесу в умовах викликів сьогодення*, Дніпро: Міжнародний гуманітарний дослідницький центр, 2021, с. 97–100

57. Малкович М. Психологічні особливості батьківської та материнської ідентичності. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2010. Том XII, частина 7. С. 290–301.

58. Мандрик Л. М. Проблема виховання гендерної культури в загальноосвітніх навчальних закладах. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2009. Випуск 166. С. 97–101.

59. Маркова Н. В. Діяльність соціального педагога з формування гендерної культури старшокласників ; монографія. Держ. закл. „Луган. нац. Ун-т імені Тараса Шевченка”. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. 204 с.

60. Маркова Н. В. Педагогічні умови підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери до формування гендерної культури старшокласників. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 5. С. 188-191.

61. Мезеря І. В. Актуальні проблеми статевого виховання. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи слухачів курсів

підвищення кваліфікації – вихователів дошкільних навчальних закладів. Луганськ : Знання, 2003. 28 с.

62. Мельниченко М. В. Адаптивні технології формування статево-рольової поведінки у дітей з порушеннями розумового розвитку в сучасному соціокультурному середовищі. *Особливості психолого-педагогічного супроводу дітей з помірною розумовою відсталістю в системі корекційно-розвивального навчання спеціального загальноосвітнього закладу* : навчально-методичний посібник / за ред. О.В. Чеботарьової, І.В. Гладченко. Київ : ІСП НАПН України, 2016. С. 103–108.

63. Мельниченко М. В. Особливості статевої культури дівчат – підлітків із вадами інтелекту. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. URL : <http://ap.uu.edu.ua/article/391>

64. Миронова С. П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 312 с.

65. Миронова С.П. Статеве виховання у допоміжній школі: посібн. для вчит. / С. П. Миронова, М. П. Матвєєва. Кам'янець-Подільський, 1996. 30 с.

66. Москаленко В. Нормативно-регулятивна сутність гендерної культури суспільства. Міжн. наук.-практ. конф. *Гендерна освіта – ресурс розвитку паритетної демократії*, Тернопіль, 2011, с. 22–25.

67. Мудрик А. Б. Гендерна компетентність особистості : теорія, діагностика, розвиток : посібник. Луцьк, 2014. 204 с.

68. Національна доктрина розвитку освіти: затв. Указом Президента України від 17 квітн. 2002 р. №347. *Освіта України*. 2002. №№ 33. С. 4–6.

69. Основи теорії гендеру : навч. посіб. / за ред. В.П. Агєєва, В.В. Близнюк, О. Головашенко та ін. Київ : К.І.С., 2004. 536 с.

70. Павлущенко Н. М. Гендерне виховання дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Тернопіль, 2011. 23 с.

71. Павлюк Н. В. Статеве виховання старшокласників із розумовими вадами як складова частина здорового способу життя. *Наук. вісник Волинського нац. університету ім. Л. Українки*. 2010. URL : http://www.nbuu.gov.ua/old_jrn/natural/Nvnu/ped/2010_13/R2/Pavlyuk.pdf.
72. Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту : Наказ Міністерства освіти і науки України від 10 вер. 2009 р. № 839. *Zakon online* : веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/tfWNZlg>
73. Савченко М. С. Гендерне виховання дітей старшого дошкільного віку : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Умань, 2013. 20 с.
74. Скобель О. Формування гендерної культури старшокласників у соціально-педагогічній діяльності. *Social Work and Education*, 2015. Vol. 2 № 1, С. 71-74.
75. Словник гендерних термінів / уклад. З. В. Шевченко. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2016. 336 с
76. Слюсаренко Н. В. Гендерний підхід до організації навчально-виховного процесу сучасної школи : навч.-метод. посіб. Херсон : РПО, 2010. 158 с.
77. Столярчук Л. И. Проблемы и перспективы гендерных педагогических исследований. *Гендерные исследования в образовании: проблемы и перспективы* : сб. науч. ст. по итогам Междунар. науч.-практ. конф. Волгоград : Перемена, 2009. С. 22–28.
78. Товкун Л. П. Статеве виховання як фактор впливу на репродуктивне здоров'я. *Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології*. 2012. №2. С. 128–137.
79. Тренінги виховання гендерної культури молоді. *Соціальний працівник*. 2006. №7. С. 25-29.
80. Хлебик С., Дорош А. Формування гендерної культури молодших школярів засобами гри. *Сучасні стратегії гендерної освіти в умовах євроінтеграції* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної

конференції, 10–11 вересня 2020 р. / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка ; за заг. ред. В. П. Кравця, О. М. Кікінежді. Тернопіль : ТНПУ, 2020. С. 265-267.

81. Чіп Р. С. Психологічні чинники становлення гендерної ідентичності старших підлітків : дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2018. 338 с.

82. Шевченко А. М. Гендерне виховання молодших школярів в умовах сучасної загальноосвітньої школи. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2013. Вип. 2. С. 195–203.

83. Штилева Л. В. Педагогіка і гендер: розвиток гендерних підходів в освіті. URL : <http://www.ivanovo.ac.ru/win1251/jornal/jornal3/shtil.htm>.